

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

Opracowanie redakcyjne
Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Mieczysław Sirko

Redakcja techniczna i łamanie
Paulina Waszkiewicz

Weryfikacja językowa
Joanna Dojnik

Tłumaczenie przedmowy i streszczeń na język angielski
Agata i Małgorzata Bernatowicz oraz autorzy

Tłumaczenie artykułów rosyjskojęzycznych na język polski
Paweł E. Weszpiński

Projekt okładki
Paweł E. Weszpiński

Publikacja dofinansowana ze środków
Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, APW, WPG S.A., SP APW

ISSN: 0138-0850

ISBN:
978-83-86062-06-5
978-83-928532-7-5
978-83-933852-0-1
978-83-921836-7-9

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
Druk ukończono w grudniu 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiński</i> Przedmowa	13
--	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Łuczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szyrkiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wójtowicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stoksik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast od końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185

Сергей Нелипович

**Картографические материалы по городу Варшаве в фондах
и коллекциях Российского государственного
военно-исторического архива (обзор архивных фондов) 201**

Siergiej Nielipowicz

**Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach
Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego 217**

Paweł E. Wespiański

Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy 223

Teresa Krogulec

**Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum
Historycznego m.st. Warszawy 241**

Henryk Bartoszewicz

**Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego
i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych 259**

Adam Jankiewicz

**Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana?
Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku 299

Piotr Grabowski

**Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych
Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946 315**

Waldemar Spallek

Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic 329

Wojciech Zalewski

**Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych
materiałów kartograficznych 349**

Людмила Кильдюшевская

Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах 373

Ludmila Kildiuszewska

Petersburg – 300 lat na planach i mapach 385

Beata Medyńska-Gulij

**Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej
połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich 395**

Dariusz Lorek

Mapa topograficzna <i>Urmesstischblätter</i> z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce	411
---	-----

Wiesław Sieradzan

Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku	421
---	-----

Beata Konopska

Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego	429
--	-----

Kamil Nieścioruk

Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształceniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej	445
--	-----

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy	455
--	-----

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”	465
--	-----

Albina Mościcka, Marek Marzec

Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl	475
---	-----

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy	489
---	-----

Marek Ostrowski

Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej	505
--	-----

Jaromir Kolejka

Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie)	515
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej	529
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii	533
---	-----

*Jerzy Ostrowski***Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich****1983–2010 (Materiały do bibliografii) 537**

I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów 539

II. O planach i widokach wielu różnych miast

1. W obcych zbiorach kartograficznych 540

2. W polskich zbiorach kartograficznych 543

III. O planach i widokach jednego miasta. 556

Indeks osób 579

Indeks miast 582

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński</i>	
Preface	17

*

<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21

<i>Jarosław Łuczyński</i>	
Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents)	59

<i>Ewa Szynekiewicz</i>	
Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85

<i>Radosław Skrycki</i>	
Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walgrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95

<i>Anna Osowska</i>	
Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i>	
The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129

<i>Dorota Bartnik</i>	
The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137

<i>Krzysztof Grochowski</i>	
The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153

<i>Janina Stoksik</i>	
Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators	161

<i>Anna Sokół</i>	
Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185

Sergey Nelipovich

- Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow 201**

Paweł E. Wespiański

- Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw 223**

Teresa Krogulec

- Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw 241**

Henryk Bartoszewicz

- Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps 259**

Adam Jankiewicz

- Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century 299**

Piotr Grabowski

- Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946 . . 315**

Waldemar Spallek

- Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice 329**

Wojciech Zalewski

- The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials 349**

Ludmila Kildyushevskaya

- Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans 373**

Beata Medyńska-Gulij

- The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland 395**

Dariusz Lorek

- The *Urmessstischblätter* topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland . . 411**

Wiesław Sieradzan

- The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Mariejburg (Malbork) – in old urban cartography** 421

Beata Konopska

- Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact** 429

Kamil Nieścioruk

- Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns” . .** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw** 489

Marek Ostrowski

- From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead** 505

Jaromir Kolejka

- Cartographic documentation of post-industrial landscape** 515

Head Office of Geodesy and Cartography

- The development of cartography on the Internet and national spatial data portal** 529

Head Office of Geodesy and Cartography

- The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography** 533

Jerzy Ostrowski

- Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)** 537
 I. General issues. Collections of articles and papers 539

II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Piotr Grabowski

Olsztyn

Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946

Czas zbliżających się rocznic zwykle skłania do głębokich przemyśleń oraz penetracji archiwalnych materiałów i dokumentów. Wiele z nich znalazło się już na łamach różnych publikacji. W archiwach i kolekcjach prywatnych znajduje się jednak jeszcze wiele takich, którymi nikt dotąd się nie zainteresował. Z upływem czasu stają się coraz starsze, cenniejsze, ale też coraz mniej czytelne. Takim źródłem i nośnikiem informacji są zawsze wszelkie mapy i plany, w tym także plany miast, jako cenna dokumentacja ich urbanistycznego rozwoju i warunków przyrodniczych w czasie i przestrzeni.

Mimo, że sygnaturę Olsztyna wraz z nazwą Holstein, Allenstein, Olstin znajdujemy już na opracowaniach kartograficznych Henryka Zella (1542) czy C. Hennebergera (1597) oraz na wielu innych mapach przeglądowych i w atlasach z europejskich oficyn od XVI do XVIII wieku, to pierwsze wizerunki miasta Olsztyna odnotowujemy dopiero na początku XIX wieku. Te najstarsze rysunki, plany i widoki miasta stanowią dziś cenną kolekcję, przechowywaną w archiwach Olsztyna, wykorzystywaną jako źródło do badań nad rozwojem miasta i okolic.

Układ przestrzenny Olsztyna został ukierunkowany względem osi północ-południe z niewielkim odchyleniem (ok. 30°) na zachód. Było to zgodne z podobną orientacją, jaką mają układy przestrzenne najstarszych warmińskich miast: Lidz-barka Warmińskiego, Ornety i Dobrego Miasta. Wspólną cechą ich założeń jest regularność kształtów oraz dostosowanie do rzeźby terenu i głównych szlaków komunikacyjnych. W przypadku najstarszych budowli Olsztyna (zamek, kościół) wyraźnie widać usytuowanie pierwotnego układu zabudowań w szerokim zakolu meandrującej Łyny, która na ponad połowie obwodu zapewnia miastu naturalną osłonę, ułatwiając nawadnianie sztucznych fos na terenie otwartym.

Założenia urbanistyczne Olsztyna są doskonałym przykładem myśli miastotwórczej w dobie dojrzalego średniowiecza. Ten układ dowodzi trwałości takiego modelu, opartego na kanwie dwóch siatek: 7- i 10-prętowej¹.

¹ Pręt to miara długości równa 15 stopom (0,306 m) – wg opracowania T. Zagrodzkiego, *Zagadnienia proporcji w układach urbanistycznych niektórych miast pomorskich*, w: *Zamek kopernikowski w Olsztynie*, „Studia Pomorskie”, t. 1, Wrocław 1957, s. 1–23.

Pierwsza służyła do wyznaczania rynku i bloków zabudowy, druga do wyznaczania ulic. W efekcie wyraźnie widać dwufazową realizację tych założeń na podstawie treści przywilejów z 1353 i 1378 roku. Modyfikacja planu miasta

pozwołała w rezultacie na pełne wykorzystanie istniejących warunków terenowych. Ostatecznie miasto otrzymało kształt zbliżony do owalu z maksymalnym wykorzystaniem naturalnych warunków obronnych terenu. Wiele cech urbanistycznych średniowiecznego systemu obronnego Olsztyna jest bardzo dobrze czytelnych na najstarszych przedstawieniach kartograficznych miasta: planie Rehefelda z 1813 r. oraz późniejszych mapach katastralnych Hendewerka (1822–1823) i Runego (1840–1841)².

Carl Wunsch, autor obszernego opracowania *Die Bau und Kundstdenkmäler der Stadt Allenstein* (Königsberg 1933) utrwalił jedno z najstarszych przedstawień Olsztyna z 1800 r. w skali 1:5000 (ryc. 1), jako dokument ówczesnej zabudowy rejonu śródmieścia i najbliższych okolic. Położenie niektórych obiektów odbiega od ich dzisiejszej lokalizacji, a inne już dziś nie istnieją.

Kolejny szczegółowy plan zabudowy ówczesnego starego miasta i okolic w skali 1:8000 sporządzony został tuż po pożarze w nocy z 21 na 22 października 1822 roku (ryc. 2). Jest to ciekawy przykład tzw. „pomiaru separacyjnego”, wykonanego w 1822 i 1823 r. przez specjalistów „konduktorów” jako uprawnionych geometrów wojskowych na zamówienie ówczesnych władz budowlanych w celu rejestracji spalonej części zabudowy górnego i dolnego przedmieścia.

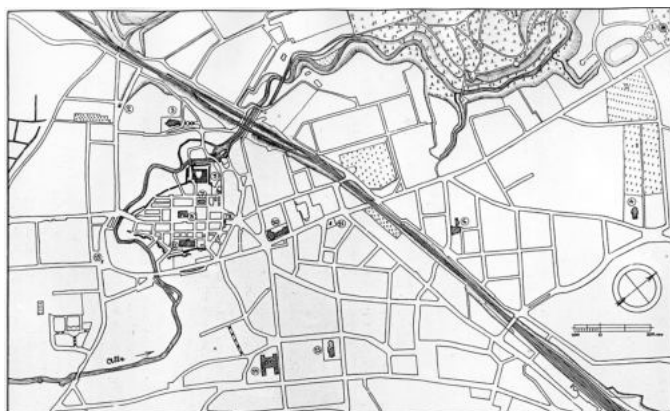
Ryc. 1. Plan Olsztyna w skali ok. 1:5000 z 1800 r.

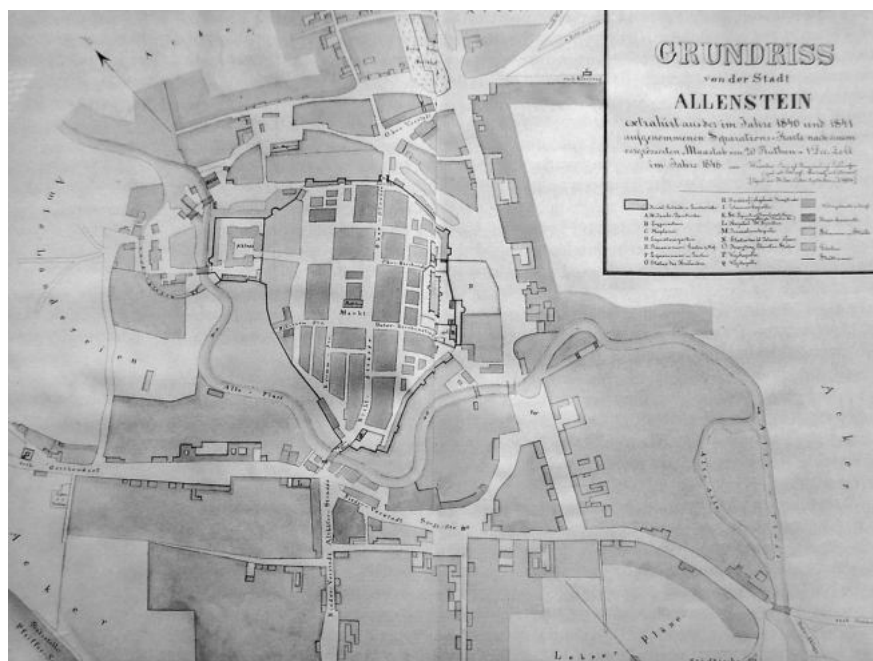
Ryc. 2. Plan zabudowy centrum Olsztyna po pożarze w nocy z 21 na 22 października 1822 r. w skali 1:8000

² Znana z kopii wykonanej przez Klingaufa w 1862 r. (w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie). Plan starego miasta z przedmieściami na podstawie mapy katastralnej Runego został opracowany w 1904 r. przez Josepha Ostera (w zbiorach Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie).

Inny odrębny plan w skali 1:12 500 prezentuje stan z 1840 roku (ryc. 3). Jest on oparty na wcześniejszych pomiarach i rejestruje kolejne, przybywające obiekty, place, cmentarze i pomniki w granicach powiększającego się miasta. Ważnym elementem jest widoczna na nim po raz pierwszy linia kolejowa dzieląca miasto

Ryc. 3. Plan Olsztyna według stanu na rok 1840 w skali 1:12 500, z pokazaną po raz pierwszy linią kolejową

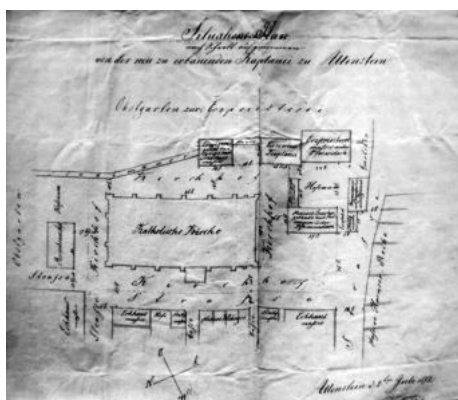

Ryc. 4. Plan Olsztyna z 1848 r. oparty na pomiarach z lat 1840–1941

na dwie części, a także nieistniejący dziś plac Trzech Krzyży ze statua Chrystusa oraz żelazny krzyż przy ul. Olsztyńskiej (dziś Warszawskiej).

W latach 1849–1872 powstaje szereg planów szczegółowych, rejestrujących mniejsze lub większe fragmenty miasta, wykonywanych głównie pod kątem prac inwentaryzacyjnych na potrzeby służb budowlanych i magistrackich. (ryc.4)

Obraz murów miejskich według stanu na rok 1847 opracował dwa lata później Fryderyk Wronka. Sporządzony przez niego w 1856 r. plan rynku dowodzi, że pięć wieków po lokacji ta część miasta funkcjonowała ściśle według uregulowań nadanych jej w średniowieczu. Jedynie podane na nim liczby wskazują, iż zmieniła się tylko wielkość stopy mierniczej do około 32 cm. W ramach prac związanych z powiększeniem starego ratusza i zagospodarowaniem placu, Matthias Toffel w 1862 r. sporządził w skali 1:200 plan rozbudowy obiektu, umieszczając na nim Biura Magistratu oraz lokale dla burmistrza, policji i innych instytucji.

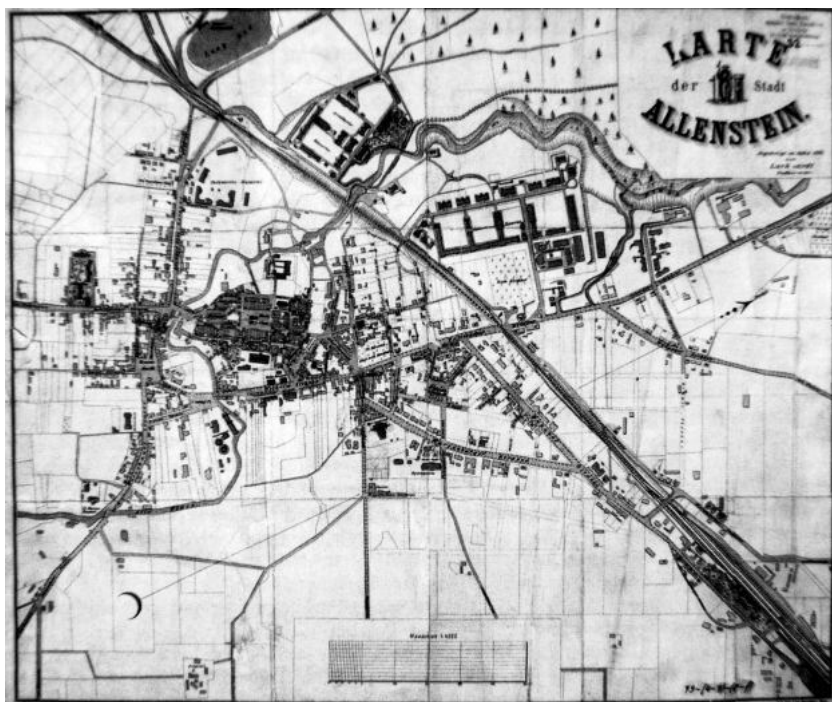
Ryc. 5. Plan sytuacyjny zabudowań plebanii św. Jakuba według pomiaru M. Toffla z 1872 roku

Zmiany zagospodarowania terenów przyparafialnych kościoła św. Jakuba po 1771 r. prezentuje plan sytuacyjny zabudowań plebanii wykonany według pomiaru Matthiasa Toffla w 1872 roku (w zbiorach Archiwum Archidiecezji Warmińskiej, ryc. 5). Zastąpiono wówczas szereg budynków drewnianych trwałymi murowanymi (spichlerz, stajnie), tworząc zamknięty kompleks z wewnętrznymi dziedzińcami i bramą. Inne pomiary M. Toffla z 1872 r. dotyczyły pierzei północnej i wschodniej rynku starego miasta z domami z podcieniami³.

Coraz szybciej rozwijające się miasto wymagało tworzenia nowych koncepcji urbanistycznych. Nowo powstające ulice łączyły peryferyjne dzielnice i przedmieścia tworząc coraz bardziej zwarty układ komunikacyjny wiążący centrum z zielonymi peryferiami, położonymi wśród lasów i jezior. Od 1897 roku w Olsztynie działało bardzo aktywnie Towarzystwo Upiększania Miasta (Verschönerungsverein) pilnujące, aby żaden większy plac, żadna publiczna przestrzeń przed ważnym urzędem nie pozostały zaniedbane. Wielkim osiągnięciem tej korporacji było przeprowadzenie promenady spacerowej wzdłuż meandrującej Łyny w samym mieście i w lesie miejskim. Zakładano zieleńce i parki oraz sadzono drzewa, z których wiele przetrwało do dziś. Rezultatem tych przedsięwzięć był pierwszy nowoczesny i bardzo dokładny plan miasta Olsztyna

³ Pojedyncze plany wykonane także na zlecenie Magistratu przez mierniczego miejskiego Johana Jonstona (1877–1878) w skali 1:75 000 obrazują położenie miasta w stosunku do jego okolic.

w skali 1:4000, sporządzony przez architekta Roberta Luckhardta i starannie wydany w oficynie Haricha w 1892 r. pod nowym tytułem: *Karte der Stadt Allenstein* – angefertigt im Jahre 1892 von Luckhardt – Stadtbaumeister – A. Harich⁴ (ryc.6). Stał się on później na długo podstawą do następnych edycji oraz studiów urbanistycznych.

Ryc. 6. *Karte der Stadt Allenstein* w skali 1:4000 z 1892 r. wykonana przez architekta miejskiego R. Luckharda

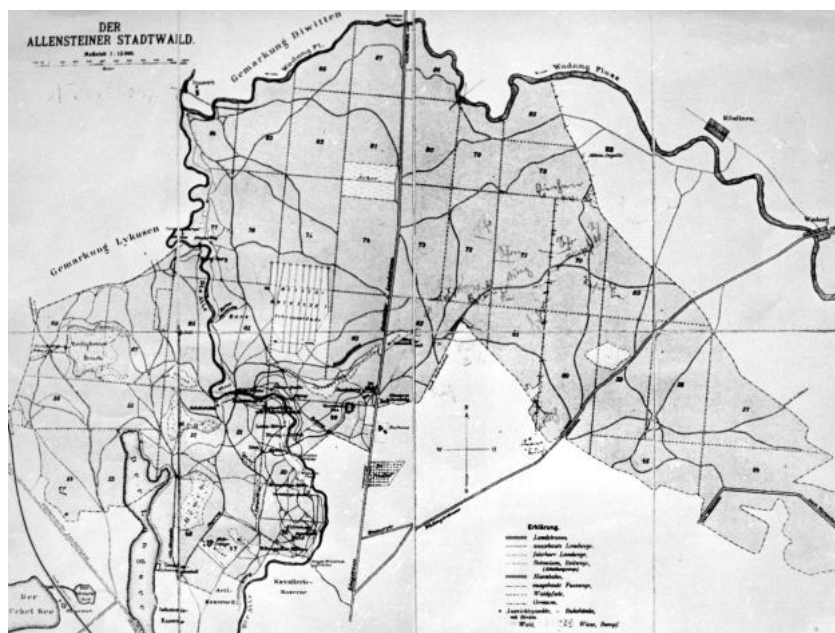
W 1899 r. Olsztyn otrzymał nowoczesny wodociąg i kanalizację. Nad jeziorem Ukiel ulokowano stację pomp, która pracuje do dziś. Wieża ciśnień, postawiona w najwyższym punkcie miasta, obecnie pełni rolę obserwatorium astronomicznego. Ścieki kierowano do oczyszczalni na skraju lasu miejskiego. Całość przedsięwzięcia obrazuje zachowany czytelny plan wodociągów miasta wykonany przez R. Luckhardta⁵ (ryc. 7).

Gdy w Olsztynie planowano na rok 1910 wielką prowincjonalną wystawę przemysłową w pięknej dzielnicy Jakubowo, Karl Danehl w 1906 r. sporządził

⁴ Jeden z autorów katalogu planów miast pruskich, E. Kayser, odnotował w swoim opracowaniu 11 wcześniejszych planów miasta i okolic z lat 1782–1841, które jednak nie zachowały się.

⁵ Projekt wodociągu był autorstwa inż. O. Smrekera z Mannheim. Kanalizację zaprojektowała firma Marten & Comp. Nadzór nad pracami pełnił architekt miejski R. Luckhardt, który sporządził plan.

koszar wojskowych, których stopniowo przybywało w samym Olsztynie i wielu powiatowych miastach ówczesnej rejencji olsztyńskiej. Wkrótce Olsztyn stał się miastem garnizonowym i miejscem stacjonowania różnych rodzajów wojsk.

Ryc. 8. Plan lasu miejskiego w dzielnicy Olsztyna Jakubowo sporządzony w 1906 r. przez K. Danehlą

Ryc. 9. Plan Olsztyna K. Danehlą z 1907 r. z wykazem obiektów państwowych i publicznych

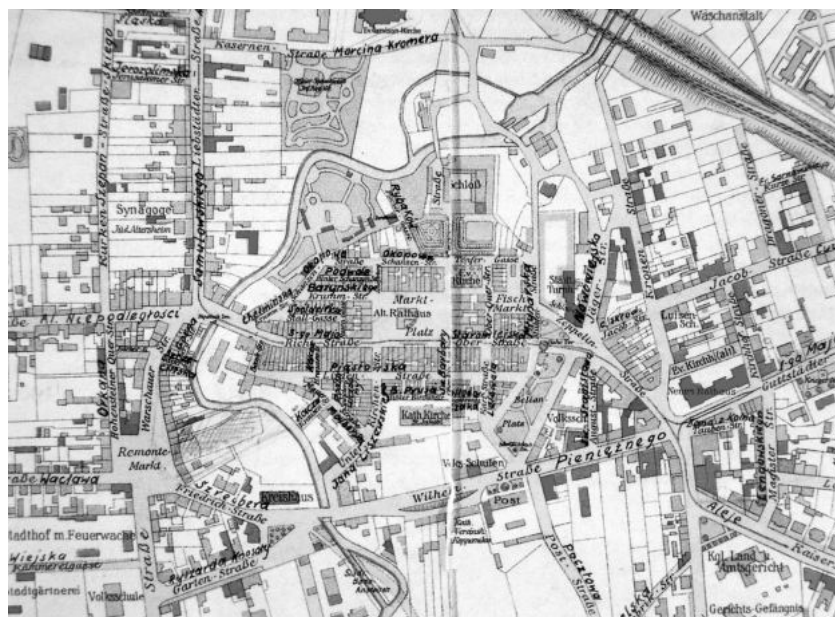
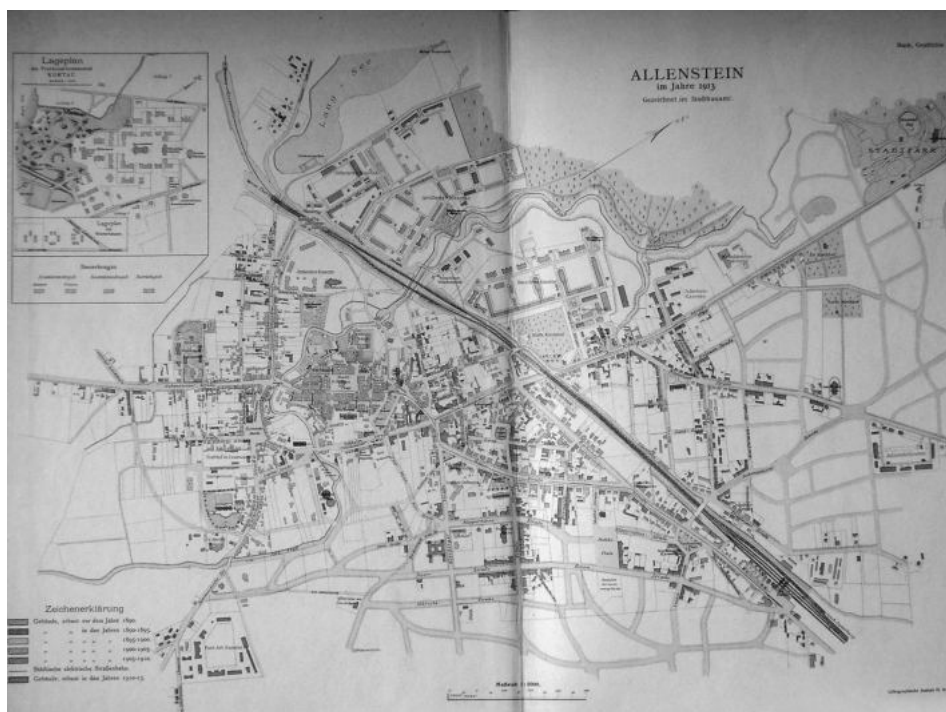
W 1914 roku dr Hugo Bonk – autor znanej historii Olsztyna *Beiträge zur Geschichte Allensteins* – załączył do swojej pracy kolorowy plan zabudowy miasta w skali 1:5000 sporządzony w 1913 roku⁷ (ryc. 10, 10a). Wykonano go na zlecenie Magistratu i wydano w Zakładzie Litograficznym H. Schwarza w Królewcu. Prezentacja historycznego obrazu zabudowy miasta, objaśniona w kolorowej legendzie, dokumentuje stan zabudowy przed 1890 rokiem oraz pięcioletnie okresy rozbudowy między 1890 a 1913 rokiem. Rejon Starego Miasta wraz z Dolnym i Górnym Przedmieściem opatrzony jest szczegółowym opisem obiektów zabytkowych, publicznych, militarnych, sakralnych, szkolnych, cmentarzy, pomników, obszarów zielonych, linii kolejowych i tramwajowych. Dodatkowo w lewym górnym rogu umieszczono plan dzielnicy Kortowo wraz z zespołem obiektów szpitalnych (Prowincjonalnego Zakładu dla Obłąkanych). Pokazano obiekty koszarowe i inne budynki należące do wojska (kasyna, strzelnice). Od ukazania się pierwszych reprintów w okresie powojennym plan ten jest chętnie wykorzystywany przez badaczy i miłośników przeszłości Olsztyna do ustalania chronologii zabudowy publicznej i mieszkaniowej oraz niemieckiego nazewnictwa ulic.

Na początku XX wieku zabudowa Olsztyna, obejmująca śródmiejską część miasta, stawała się coraz bardziej zagęszczona i trudna do zamieszkania. Władze rejencji, kolei i wojska przygotowywały projekty zagospodarowania terenów pod dalszą zabudowę w celu rozwoju miasta w kierunku wschodnim i północnym, wykorzystując własne urzędy i służby budowlane. W Olsztynie osiedlało się coraz więcej architektów dyplomowanych, prowadzących także własne biura nie związane z magistratem i jego agendami. Projektowaniem zajmowali się także bogaci przedsiębiorcy budowlani. Szybko tworzone nowe dzielnice, które wypełniały puste dotąd okoliczne tereny. Tak więc okres po 1905 roku stał się dla miasta czasem szybkiego rozrastania się i powstawania wielu niepowtarzalnych, stylowych secesyjnych i modernistycznych obiektów, projektowanych przez znanych ze swojej działalności wschodniopruskiej architektów i budowniczych – Augusta Feddersena, Oskara Lotza, Fritza Heitmanna, Ericha Mendelsohna i Maxa Boldta⁸.

W wyniku tych zmian magistrat zlecił sporządzenie nowego obrazu topografii miasta, które zaowocowało powstaniem w 1922 r. kolejnego szczegółowego planu Olsztyna w skali 1:5000 pt. *Plan der Stadt Allenstein* – Durch Hasse – Der Magistrat Vermessungsamt (ryc. 11). Na planie dokładnie wyznaczono obszar zabudowy nowej dzielnicy Zatorze wraz z nazwami ulic i numeracją poszczególnych kamienic, które w większości zachowały się do dziś. Ponownie opracowano plan terenów rekreacyjnych i sportowych w Jakubowie, które były i są do dziś chronioną enklawą wypoczynku i osobliwości przyrodniczych. Na skraju lasu miejskiego zakładano tarasowo położone osiedla willowe.

⁷ H. Bonk, *Beiträge zur Geschichte Allensteins*, Band IV. Festschrift zur Feier des 550 jährigen Statdtjubiläums, Allenstein 1903.

⁸ A. Rzempoluch, *Architektura i urbanistyka Olsztyna 1353–1953*, Olsztyn 2003, s. 78–79.

Ryc. 10. Plan zabudowy Olsztyna w skali 1:5000 wydany w 1913 r. przez Zakład Litograficzny H. Schwarza w Królewcu i jego fragment

Do ożywienia budowlanego przyczynili się w dużej mierze inwestorzy indywidualni, budujący stylowe pałacyki i obiekty usługowe. Mniejsze spółdzielnie tworzone przez władze magistrackie Olsztyna po roku 1924, jak Domostwo

Ryc. 11. Plan Olsztyna w skali 1:5000 z 1922 roku (fragment)

Wschodniopruskie (Ostpreussische Heimstätte), budowały kompleksy tanich jedno- lub dwurodzinnych domów parterowych z ogródkami, atrakcyjnie położonych w sąsiedztwie lasów i jezior (Długie, Ukiel). Są one użytkowane do dziś.

Na egzemplarzu planu Olsztyna z 1922 roku (ryc. 12) widoczne są ślady używania go przez polskich geodetów po drugiej wojnie światowej. Ten szczegółowy plan stał się podstawą do kopiowania w różnych skalach i tworzenia szeregu kolejnych wydań serii „Pharus”, drukowanych w latach 1934–1937 i wykorzystywanych jako dodatki do ukazujących się co roku „adressbuchów” i informatorów turystycznych. Oprócz aktualnych nazw ulic i placów, pomników, cmentarzy, zakładów przemysłowych, linii kolejowej i tras komunikacji tramwajowej (dworzec główny – dworzec przedmieście), pokazano ważniejsze zabytki i obiekty publiczne w postaci piktogramów. Wyróżniała się wyraźnie dzielnica Jakubowo wraz z parkiem miejskim jako miejscem rekreacji i wypoczynku.

Ze szczegółowej części opisowej ówczesnych planów miasta możemy uzyskać również wiele informacji o rozwijających się obiektach przemysłowych, młynach, elektrowniach, gazowni, tartakach, cegielniach, fabryce zapalek, powozów i sań, a także spółdzielni mleczarskiej i wytwórni octu.

W 1945 roku, tuż po wyzwoleniu Olsztyna, rozpoczęły działalność nowo powołane polskie władze administracyjne. Usuwano zniszczenia wojenne (zarejestrowane na planie Cz. Browińskiego) i uruchamiano zakłady użyteczności publicznej⁹. Organizowano handel, szkolnictwo, kulturę i służbę zdrowia. W trak-

⁹ Cz. Browiński, *Olsztyn 1945–1970*, Olsztyn 1974; także A. Rzempoluch, *op.cit.*, s. 144–145.

cie posiedzeń Zarządu Miejskiego nadawano polskie nazwy ulicom Olsztyna. W pierwszej kolejności, już w maju 1945 r., nadano nazwy Stalina i Michała Kajki, wielu innym ulicom nadano nazwy nie oparte na historycznym podłożu. Większość z nich nie utrzymała się długo, gdyż już jesienią 1945 r. część zmieniono (np. ul. Bandurskiego na ul. Mariąską, a dawną ul. Warszawską nazwano ul. Niepodległości). Wiele ulicom nadawano nazwy na pamiątkę nieżyjących osób zasłużonych w walce o polskość tego regionu. Wtedy ul. Magistracką przemianowano na ul. Mrongowiusza, a ul. Ogrodową na ul. Ryszarda Knosały. Plac Kajki nazwano placem Pułaskiego, a plac Kilińskiego – placem Jedności Słowiańskiej. Uległy zmianie pierwotne nazwy ulic: Strzeleckiej, Jerozolimskiej, Liniowej, Ceglanej, Gołębiej i wielu innych. Pod wpływem sytuacji politycznej wprowadzano kolejne zmiany nazw, np. ul. Działdowskiej na ul. Lumumby, ul. Jagiellońskiej na ul. Stalingradzką. Kilkakrotnie ulegała zmianie nazwa placu u zbiegu ulic Partyzantów, Kopernika i Kętrzyńskiego. Pierwotnie nazwę placu Kopernika zmieniono się na plac Armii Czerwonej, następnie na plac Powstańców Węgierskich, by wreszcie pozostawić nazwę Gen. Bema.

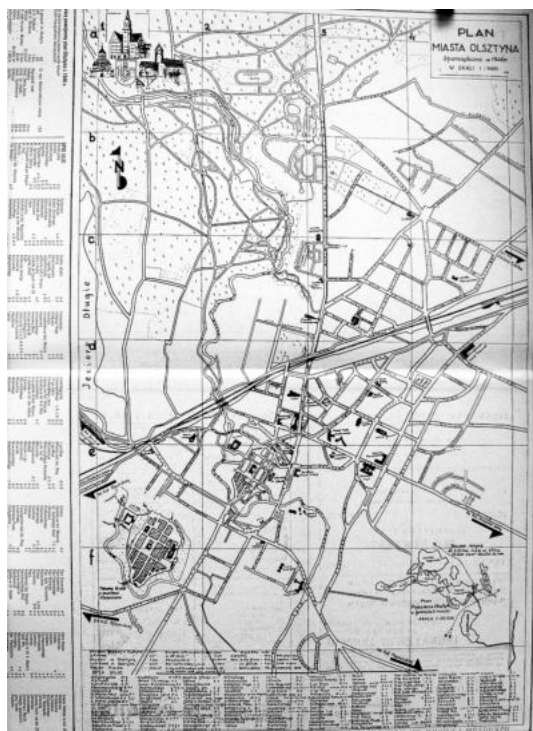
Ryc. 12. Jeden z planów Olsztyna z serii „Pharus”, wydawanych w latach 1934–1937

Potrzeba uchwycenia stanu nazewnictwa ulic i ułatwienia orientacji w mieście spowodowała szybkie sporządzenie aktualnego planu miasta Olsztyna w skali 1:9000, jako pierwszego powojennego dokumentu kartograficznego mającego charakter publiczny i prawny oraz zawierającego wiele dodatkowych informacji potrzebnych w 1946 roku¹⁰ (ryc. 13 i 14).

Dziś po 53 latach warto przypomnieć ten archiwalny dokument. *Plan miasta Olsztyna wraz ze skorowidzem ulic* to dwustronnie zadrukowany arkusz formatu

¹⁰ P. Grabowski, *Olsztyn na dawnym planie po drugiej wojnie światowej – 1946*, „Warmia i Mazury”, wol. 32, 1986, nr 2, s. 7–8.

A3 złożony na 4 części. W wersji popularnej był wyceniony na 30 zł. Wielokrotnie kopiowany, stanowił także załącznik do dziennika „Wiadomości Mazurskie”, który spełniał wielką rolę informacyjną w życiu społeczeństwa olsztyńskiego

Ryc. 13. Pierwszy powojenny plan Olsztyna w skali 1:9000 z 1946 roku (rysunek planu)

do skali 1:9000. Treść topograficzną uzupełniono polskim nazewnictwem ustalonym w 1946 roku. Znajdujemy na nim z łatwością ulicę Działdowską (potem Gagarina, dziś Sybiraków), Dworcową (dziś Partyzantów) czy Związku Jaszczurczego (potem I Dywizji – dziś Szarych Szeregów), a w okolicy dworca głównego PKP plac Kopernika (dziś gen. Bema). Specjalnymi symbolami oznaczono na planie pierwsze siedziby ważniejszych instytucji i placówek, np. Kuratorium, Instytut Mazurski u zbiegu ulic Kościuszki i Kętrzyńskiego, Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (dziś gmach sądów), Państwowy Urząd Repatriacyjny przy ul. Szrejbera, Polskie Radio przy Grunwaldzkiej oraz nieistniejącą już dziś fabrykę zapalek przy ul. Fabrycznej. Zaznaczono gmach Dyrekcji PKP, Poczty Głównej i Telegrafu, gimnazjum męskie i żeńskie, zespół szkół zawodowych przy Al. Wojska Polskiego oraz obiekty zabytkowe (zamek, kościoły, ratusz). Na planie przedstawiono dwie linie tramwajowe i zajezdnię. Linie nr 1

w latach 1945–1948. Tę codzienną gazetę czytał co czwarty mieszkaniec Olsztyna, o czym informowano na okładce planu. Wewnątrz znajdujemy szereg reklam pierwszych po wojnie instytucji i firm oferujących swoje usługi. Drukująca ten plan drukarnia państwowa przy ul. 22 Lipca, to przecież dawna drukarnia wspaniałego Haricha, w której wydrukowano plan miasta w 1892 roku. Sklep papirniczy Pionier obok Ratusza to dobrze znane autorowi miejsce z młodości, które dziś zajmuje Klub Międzynarodowej Prasy i Książki. Smaczne posiłki polecała Restauracja Teatralna przy Teatrze im. St. Jaracza (Treudank). Kino „Odrodzenie”, znane z projekcji pierwszych filmów fabularnych, dziś już nie istnieje.

Plan miasta wykonany był metodą odręcznego rysunku na podstawie przedwojennego planu niemieckiego, zmniejszonego

przedłużono po 1945 r. do dzisiejszej ul. Jeziornej, umożliwiając mieszkańcom dojazd do miejskiej plaży nad jez. Ukiel. Linia nr 2 łączyła centrum miasta z Jakubowem.

Oprócz bogatej treści topograficznej plan zawiera wiele informacji opisowych wypełniających dolną część arkusza, między innymi alfabetyczny spis ulic ówczesnego Olsztyna i okolic oraz szereg szczegółowych danych, jak współrzędne geograficzne, wysokości wież, wielkości obiektów fizjograficznych (długości, szerokości, powierzchnie jezior i rzeki Łyny), które mogły służyć mieszkańcom i turystom.

Chociaż na planie znikły nazwy uroczysk i punktów widokowych w Parku Jakubowym, to sam obraz topograficzny jest wyjątkowo dokładny. Przez wiele lat plan służył do orientacji wśród zarastających ścieżek. Nie sposób wymienić wszystkich informacji zarejestrowanych na pierwszym powojennym dokumencie kartograficznym z 1946 roku. Świadczy on wymownie o intensywnej działalności pierwszych służb geodezyjnych, które opracowały tak potrzebny materiał, obrazujący powojenny obszar miasta. Następny plan ukazał się dopiero po jedenastu latach, w 1957 roku.

Każda mapa i plan tylko wtedy spełniają swoje zadanie, kiedy ich treść odzwierciedla rzeczywistość w danym momencie. Szybkie tempo rozwoju miasta i zmieniające się jego granice administracyjne powodują potrzebę przygotowania nowych i systematycznie aktualizowanych opracowań, które wraz z pełną informacją historyczną, architektoniczną i techniczną stanowią źródło wiedzy o dziejach i rozwoju miasta.

Wskazując na mapy i plany jeden ze współczesnych humanistów ks. prof. Jerzy Pawlik przypominał, iż jako spadkobiercy dziedzictwa kulturowego mamy obowiązek zgłębiać i rozpowszechniać wiedzę o tym, czym byliśmy, czym jesteśmy i co posiadamy.

Ryc. 14. Pierwszy powojenny plan Olsztyna w skali 1:9000 z 1946 roku (okładka planu)

Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946

S u m m a r y

Although Olsztyn was shown on small-scale general maps and in atlases from the 16th century onwards, the first preserved maps and views of the city come from the early 19th century. They are stored in archives and libraries in Olsztyn and used as a source for research on the development of the city and its surroundings.

The oldest map at the scale of 1:5000 from 1800 is a valuable source documenting the character of built-up areas in the city centre at that time. Subsequent maps from 1823 and 1840 show new buildings, squares and streets within the growing city. In 1849–1879 several detailed maps were produced for use by municipal services.

The first detailed and accurate modern map of Olsztyn was developed by architect R. Luckhard at the scale of 1:4000 and published in 1882. Very rich in content was a 1:5000 map attached to the historical monograph about the city by W. Bonk, entitled *Beiträge zur Geschichte Allensteins*, published in 1914. This map is often used by researchers of the history of Olsztyn to identify the stages in the evolution of public and residential developments and to find old German street names. The next detailed map of Olsztyn at the same scale was commissioned by city authorities and published in 1922. During the interwar period (1918–1939) it was reproduced at different scales and used to create maps from the popular “Pharus” series (published by Pharus-Verlag from Berlin).

In 1945, just after the liberation of Olsztyn, the city was placed under Polish administration. The need to help different users find their way around the city and to inform them about new names of streets and districts resulted in the Surveying Service quickly producing an up-to-date city map at the scale of 1:6000. It was published in 1946 as a supplement to the newspaper “Wiadomości Mazurskie” (Masurian News) and as a separate publication. The next map of Olsztyn was not published until 11 years later – in 1957.